

УДК 332.3:913

DOI: 10.31359/2312-3427-2019-4-2-199

Т.Є. Калина, д-р екон. наук, професор

tkalinka.zin@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-2705-9382

Одеська державна академія будівництва та архітектури

С.Д. Шушулков

geoodua@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-1369-8797

Одеська державна академія будівництва та архітектури

ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬНО-РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕКРЕАЦІЙНИХ ТЕРИТОРІЙ МІСЬКИХ АГЛОМЕРАЦІЙ

У статті досліджені сучасні тенденції розвитку урбанізації пов'язані із утворенням міських агломерацій, визначені особливості функціонування та доведено, що міські агломерації є ареалами випереджуючого економічного зростання. Обґрунтовано значення для населення міських агломерацій потреб у рекреації, яка залежить від потенціалу природних ресурсів. Уточнено понятійно-категоріальний апарат в контексті визначення понять: «потенціал», «природно-ресурсний потенціал», «земельно-ресурсний потенціал». Наведено авторське бачення трактування поняття «земельно-ресурсний потенціал рекреаційних територій міських агломерацій». Проведена оцінка використання земельно-ресурсного потенціалу Одеської міської агломерації, здійснено розподіл земель за угіддями та землями, які потенційно можуть бути використані для рекреаційної діяльності.

***Ключові слова:** урбанізація, міська агломерація, потенціал, земельні ресурси, рекреаційні території.*

Постановка проблеми. Сучасні глобалізаційні виклики, інтенсивний розвиток світового господарства, перебіг процесів у всіх сферах життєдіяльності позначились на тенденціях розвитку урбанізації пов'язаних з утворенням і функціонуванням міських агломерацій. Починаючи з ХХ століття спостерігаються послідовні зрушення на користь

розвитку міських поселень і, досить часто, початок бурхливого зростання міст та їх агломерування пов'язують з процесами індустріалізації: поява в міських поселеннях значних виробництв, які потребують значно більше трудових ресурсів, призводить до розвитку коопераційних зв'язків між промисловими підприємствами та економічного зближення населених пунктів. Основні міські агломерації України постали в період із 1957 по 1979 рік: чисельність населення Києва досягла мільйонного рівня в 1957 році, Харкова — у 1962 році, а Одеси — в 1974 році. Фактично, «урбанізація» в Україні триває попри стрімке зменшення чисельності населення [8, с. 185]. Фактично, близько 34% міського населення зосереджено у восьми містах (Києві, Харкові, Одесі, Дніпрі, Донецьку, Запоріжжі, Львові та Кривому Розі). Якщо в загальному врахувати населення, що мешкає в функціональній приміській зоні цих восьми міст, то вона склала б ще більшу частку міського населення України (62%), оскільки кожне з зазначених міст є ядром великої міської агломерації.

Міські агломерації є ареалами випереджувального зростання економіки країни, а продуктивність міського сектору є вищою, ніж сільського - як в абсолютних показниках, так і на душу населення. Саме на міські агломерації припадає той незначний приріст міського населення, що зараз спостерігається в країні. В той же час, особливостями функціонування і розвитку міських агломерацій є вплив на земельні ресурси і довкілля, актуалізується питання створення зон відпочинку та спостерігається тенденція зменшення місць для рекреації населення. Тому посилення антропогенної дії на природні (в т.ч. земельні) ресурси потребує проведення дій із збереження рекреаційних територій. В такому ключі дослідження питань, що стосуються використання земельно-ресурсного потенціалу рекреаційних територій міських агломерацій є недостатньо висвітленими й потребують осучаснення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукову базу процесів формування системної палітри дослідження функціонування, регулювання розвитку міських агломерацій, особливостей використання земельно-ресурсного потенціалу є об'єктом вивчення у наукових працях вітчизняних та зарубіжних вчених І.К. Бистрякова, Е. Говарда, Дж. Джібса, Г.М. Лаппо, Є.В. Мішеніна, Е.Н. Перцик, Н.Ф. Реймерса, Н.М. Ступеня, А.М. Третьяка та інших. Наукові дослідження, що стосуються рекреаційних територій, рекреаційної діяльності закладені в працях В.І. Азара, М.С. Мироненко, В.А. Квартального, В.І. Зоріна, Л.М. Черчик, О.О. Бейдик, О.О. Любіцевої

та багатьох інших. Проте, комплексні багатоаспектні дослідження щодо використання земельно-ресурсного потенціалу рекреаційних територій власне міських агломерацій на еколого-економічних засадах потребують подальшого напрацювання.

Формулювання цілей статті. Метою даної публікації є аналіз, оцінка та дослідження особливостей функціонування земельно-ресурсного потенціалу рекреаційних територій міських агломерацій у відповідності із засадничими принципами сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтенсивне зростання міст, концентрація основної частки населення на обмежених територіях насичених промисловими підприємствами, транспортними магістралями, житловими масивами зумовили чисельні проблеми, в тому числі, і загальну проблему виживання людства. Безпрецедентно високі темпи розвитку світової економіки і глобальної трансформації середовища у ХХ ст. радикально змінили світ за декілька останніх десятиліть: з 1960 по 2000 роки населення світу подвоїлось, з 3 до 6 млрд. людей, а в 2017 році населення світу складало 7,4 млрд. Просторовий розвиток та посилення глобалізаційних викликів збільшують об'єм споживання людством природних ресурсів: енергетичних, водних, лісових, земельних, біологічних, внаслідок чого збільшується антропогенний пресинг на компоненти біосфери, що супроводжується і істотним підвищенням рівня промислових відходів [4, с. 122]. Стратегія сталого розвитку, яка є ключовою концепцією формування сучасного світогляду, орієнтована насамперед на людину та поліпшення якості її життя у сприятливому соціально-економічному середовищі та екологічно чистому, здоровому, різноманітному природному довкіллі.

В межах урбанізованих територій з несприятливими екологічними умовами та довкіллям проживає нині значна частина населення, а висока питома вага традиційних промислових підприємств в структурі економіки регіонів надає особливу актуальність проблемі відновлення фізичних, емоційних сил людини, затрачених в процесі трудової діяльності і відповідно проблемі задоволення потреб людей у рекреаційних об'єктах. Важливе призначення міських агломерації пов'язано також і з тим, що їх економічне зростання має свої межі, визначається ступенем їх впливу на стан довкілля. Тому функціональні особливості агломерацій обумовлюються специфікою їх екологічних умов, які є найбільш сприятливими для розселення населення і розміщення наукомістких

виробництв, які потребують сприятливого екологічного середовища. Ці території виконують особливі рекреаційні та санітарно-захисні функції, що вимагає відбору розміщення тут нових функцій і посилення контролю за ходом їх формування з урахуванням екологічних обмежень. Вони повинні переважно розвиватися як національні парки, природоохоронні території, центри вивчення і збереження природного середовища, відпочинку, туризму і рекреації.

Значення для населення міських агломерацій потреби у рекреації, як базового елементу у відтворювальному процесі людського фактору впливає з аналізу даного поняття. У найбільш широкому трактуванні рекреація (від лат. *recreatio* - відновлення) - це відпочинок, відновлення сил людини, втрачених в процесі праці, а також задоволення естетичних і духовних потреб [1, с. 865]. Прив'язка даного поняття до територіального аспекту дозволяє конкретизувати визначення рекреації, як сукупності явищ і відносин, що виникають в процесі використання вільного часу для оздоровчої, пізнавальної, спортивної та культурно-розважальної діяльності людей на спеціалізованих територіях. Потреби населення урбанізованих територій у відпочинку і відновленні за рядом причин економічного, соціального, психологічного, фізіологічного, духовного характеру спрямовані, в першу чергу, на внутрішньо регіональні можливості рекреації, тобто на наявні в регіоні природні ресурси, а процес організації рекреаційної діяльності поєднується з використанням природних ресурсів і є головною умовою надання рекреаційних послуг.

Природні ресурси включають, насамперед, земельні, водні, лісові, корисні копалини, наявність яких має ключове значення для формування потенціалу соціально-економічного розвитку і збереження екологічної рівноваги. Так, фахівцями ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України» визначена вартість природного багатства України, яка складає - 1,06 трлн грн. При цьому поресурсна структура природного багатства є такою: водний капітал становить 6,4 % від загальної вартості (67,9 млрд. грн); земельний – відповідно 44,7% (473,9 млрд.грн); лісовий – 7,9% (84,6 млрд.грн); мінеральний – 24,8% (263,0 млрд.грн). За агрегованим підходом екосистемна складова природного багатства дорівнює 16,2% від його підсумкової вартості, а саме 170,6 млрд.грн (за станом на 01.01.2013 р. відповідно до курсу 8 грн/дол. США) [3, с.51].

В той же час, потреби населення є рушійним мотивом і чинником соціально-економічного розвитку, їх задоволення залежить від природно-ресурсного потенціалу території та організації використання. Тому, існує необхідність уточнення категоріального апарату в контексті трактування понять «потенціал», «природно-ресурсний потенціал», «земельно-ресурсний потенціал». Потенціал (*англ. potential*) - можливості, наявні сили, запаси, засоби, що можуть бути використані [2, с. 15]. Багатоаспектність трактування поняття «потенціал» пояснюється різноманіттям об'єктів, для яких воно застосовується. Основне, що об'єднує різні потенціали, полягає в тому, що практично всі вони містять певну сукупність можливостей, спроможностей в тій сфері, в якій застосовується те чи інше визначення. Варто відзначити, що в більшості визначень вказується, що вся сукупність наявних можливостей спрямована на досягнення певних цілей. Таким чином, в своєму дослідженні під потенціалом ми будемо розуміти сукупність можливостей і спроможностей, засобів, ресурсів і резервів для здійснення будь-якої діяльності або досягнення певного результату.

Під природно-ресурсним потенціалом розуміють сукупність природних ресурсів і природних умов, які знаходяться у певних географічних межах, що забезпечують задоволення економічних, екологічних, соціальних, культурно оздоровчих та естетичних потреб людини і суспільства [2, с. 86]. В.П. Руденко відмічає, що природно-ресурсний потенціал території характеризується сукупною продуктивністю її природних ресурсів як засобів виробництва та предметів споживання, характеристики яких виражаються у їхній споживчій вартості [7, с.112]. Природно-ресурсний потенціал України визначає можливості її еколого-економічного розвитку. Його слід розглядати з різних позицій, зокрема, як складову частину національного багатства, як здатність природних ресурсів задовольняти потреби процесу виробництва матеріальних, культурних і духовних благ у вигляді товарів і послуг для забезпечення життєдіяльності людини та зростання її добробуту (позиція раціонального природокористування) [3, с. 51]. Структура природно-ресурсного потенціалу України є унікальною для країн Європи. Найважливішим стратегічним ресурсом країни в географічному і комунікаційному аспекті є її простір, який в свою чергу характеризується обширними земельними ресурсами. Тож, головним і ключовим ресурсом є земля.

Сутність земельних ресурсів не можна розглядати окремо від комплексного поняття земельно-ресурсний потенціал [9, с. 552]. Отже, невіддільною і основною складовою природно-ресурсного потенціалу є земельно-ресурсний потенціал, а кількість, якість і поєднання земельних ресурсів певної території визначають земельно-ресурсний потенціал території, який є важливим чинником розміщення населення та господарської діяльності [6, с.58].

Урбанізація у світі триває уже багато десятиліть, особливо бурхливо цей процес розпочався в 19 столітті: за цей час частка міського населення зросла майже у 30 разів. Феномен агломерації пояснюється особливостями територіального розміщення населення, зумовленими природно-господарськими, історичними, етнічними, соціально-економічними особливостями населення, а також і специфікою розселення, в ході яких поєднуються просторові, економічні та соціальні зв'язки. Міські агломерації є високо урбанізованими територіями, і така форма територіального розселення населення як агломерація, претендує на основу організації урбаністичного простору, типу розселення, що концентрує в собі ключову складову життєдіяльності людини та характеризується низкою переваг: концентрація наукового і економічного потенціалів, реалізація адміністративно-організаційних функцій, широкий вибір послуг, поліпшення якісних показників життя, побутової і культурної діяльності; максимально ефективного застосування трудових ресурсів, збільшення галузевої структури господарства, кількості робочих місць, зниження рівня безробіття; раціональніше використання потенціалу економіко-географічного положення та ресурсів даної території. В той же час, надмірне зростання міських агломерацій характеризується певними негативними наслідками: відбувається надмірна концентрація промисловості, порушується планувальна структура та функціональне зонування, відбувається зменшення площ резервних територій, видозмінність ландшафтів [5, с. 309]. Тому, під час дослідження агломерацій доцільно розглядати їх як єдність просторової концентрації економічної діяльності і компактного проживання населення спільно з використовуваними земельними ресурсами.

Стрімкий розвиток урбанізаційних процесів потребує посиленої уваги до використання земельно-ресурсного потенціалу рекреаційних територій міських агломерацій, під яким розуміється нами сукупність наявних земельних та пов'язаних з ними інших ресурсів та умов,

кількісних і якісних можливостей територій, виділених з метою задоволення потреб міського населення та прилеглих територій у відновленні сил організму і відпочинку, для яких чітко регламентовані форми і способи використання земель, що мають чіткі межі та юридичний статус і призначені для рекреаційної мети.

Проведено нами дослідження використання земельно-ресурсного потенціалу рекреаційних територій на прикладі Одеської міської агломерації. Одеська агломерація – міська агломерація з центром (ядром) у місті Одеса. Простягається вздовж Чорного моря на 120 км. Головні чинники створення та функціонування агломерації: морський порт, міжнародна торгівля, курортно-рекреаційний комплекс, культурний і освітній центр. За земельною площею - площа Одеської агломерації складає 1005,33 тис. га (близько 30 % території області). В той же час, чисельність наявного населення Одеської міської агломерації складає близько 1,6 млн осіб, що становить 68% населення Одеської області. Тому, для Одеської агломерації нами виділяється місто-ядро агломерації – Одеса; приміська зона (Біляївський, Овідіопольський, Лиманський райони та міста обласного значення: Южне, Теплодар, Чорноморськ, Біляївка); зона агломераційного розселення (Білгород-Дністровський, Березівський, Іванівський, Роздільнянський райони та місто обласного значення – Білгород-Дністровськ).

Розподіл земель за угіддями та землями, які можуть бути потенційно використані для рекреаційної діяльності станом на 01.01.2019 р. наведена в таблиці 1. Комплексна діагностика кількісного складу земель дає підстави стверджувати, що площі земель, які використовуються для відпочинку та оздоровлення складають на території Одеської агломерації 3,15 тис.га, що становить близько 88,5 % площі вказаних угідь Одеської області. До того ж рекреаційні території, які потенційно придатні для проведення рекреаційної діяльності та туризму можуть розміщуватись практично на всіх земельних угіддях, до яких слід віднести: пасовища, сіножаття, перелоги, багаторічні насадження, водні об'єкти та заболочені території, ліси та лісовкриті площі, чагарники, землі під громадськими спорудами, які мають історико-архітектурну цінність, землі під соціально-культурними об'єктами, а також землі, які перебувають у стадії меліоративного освоєння та відновлення родючості (таблиця).

Розподіл земель за угіддями*

Угіддя	м. Одеса (ядро агломерації)	Приміська зона	Зона агломераційного розселення	Одеська область
Сільськогосподарські угіддя	2,64	272,12	498,14	2588,22
Кам'яністі місця, піски, солончаки, яри	0,17	3,55	5,81	30,79
Болота	0,55	13,55	12,29	77,206
Земельні лісові ділянки, вкриті лісовою рослинністю	-	5,25	6,82	130,4
Лісові насадження лінійного типу	0,3	8,81	15,15	69,856
Води	0,015	47,1	32,74	210,74
Землі під громадськими спорудами, які мають історико-культурну цінність	1,08	0,9	0,72	5,93
Землі під соціально- культурними об'єктами	1,54	4,08	3,64	30,68
Землі, які використовуються для відпочинку та оздоровлення	0,85	1,55	0,75	3,56
Землі, які перебувають у стадії меліоративного освоєння та відновлення родючості	-	0,75	0,3	2,01
Загальна площа, тис. га	16,24	384,165	604,93	3331,38

* розраховано за даними Головного управління Держгеокадастру в Одеській області (тис.га)

В той же час, збільшення територій, придатних для рекреаційної діяльності доцільно проводити через трансформацію порушених (яри, кам'яністі місця, піски, солончаки), деградованих та малопродуктивних земельних угідь шляхом проведення рекультивації, консервації (залуження, заліснення) та переведення їх в окремі об'єкти, що можуть стати рекреаційними (чи придатними для рекреаційної діяльності) і, відповідно, розробку необхідної документації із землеустрою.

Земельно-ресурсний потенціал рекреаційних територій міських агломерацій представляє собою доволі унікальну складову, відображає собою багатогранність видів рекреаційної і туристичної діяльності та зумовлена властивостями землі як унікального і важливого природного ресурсу, що виконує різні функції. Головною умовою організації рекреаційних територій є наявність на земельній ділянці природних рекреаційних властивостей і придатність даної земельної ділянки для організації певних видів рекреаційної діяльності.

Висновки і перспективи подальших досліджень. У значних містах, в т.ч. м. Одеса, питання нестачі місць для рекреації виникає через переущільнення міської забудови, ведення «точкового» будівництва на території існуючих мікрорайонів, а також із-за низького фінансування заходів щодо обладнання нових рекреаційних територій і зон, реконструкції та відновлення існуючих. З огляду на сучасні тенденції урбанізації територій необхідно ґрунтовно розраховувати потреби населення в рекреаційних зонах і здійснювати перспективне планування розвитку території з урахуванням збільшення чисельності населення і резервування земельних ділянок для створення рекреаційної інфраструктури.

Бібліографічний список.

1. Большой экономический словарь / под ред. А.Н. Азриляна. 5-е изд. доп. и перераб. М.: Институт новой экономики, 2002. 1280 с
2. Данилишин Б.М. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б.М. Данилишин, С.І. Дорогунцов, В.С. Міщенко та ін. К.: РПС України, 1999. С. 86.
3. Жук П.В. Природно-ресурсний потенціал та природний капітал у парадигмі сталого розвитку Карпатського регіону. Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2013. Вип. 5. С. 48–57.
4. Заповідна справа в Україні: абсолютна заповідність чи європейська модель гармонії людини і природи?: зб вибр. матер. / за ред. М.П. Стеценка, Ф.Д. Гамора. Львів: «Тиса», 2017. 238 с.
5. Зінченко Т.Є. Економічні засади землекористування міських агломерацій: теорія, методологія, практика: монографія. Житомир: ПП «Рута», 2012. 380 с.

6. Зінченко Т.Є., Таратула Р.Б., Ступень Р.М. Земельно-ресурсний потенціал рекреаційних територій: монографія. Луцьк: Надстир'я, 2016. 216 с

7. Руденко В.П. Географія природно-ресурсного потенціалу України / В.П. Руденко. Львів: Світ, 1993. С. 112.

8. Теорія і практика управління розвитком міських агломерацій: монографія / С.В. Богачов, М.В. Мельникова, В.А. Устименко та ін. / НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Харків: ТОВ «Водний спектр Дж-Ем-Пи», 2017. 209 с.

9. Stupen M., Kalyna T., Taratula R., Konstantinova O. Land and resource potential of protected areas of Ukraine in the context of the implementation of sustainable development strategy /Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development. Vol. 19, Issue 3, 2019. P. 549-556

Т.Е. Калина, С.Д. Шушулков. Эколого-экономические аспекты использования земельно-ресурсного потенциала рекреационных территорий городских агломераций. В статье исследованы современные тенденции развития урбанизации связанные с образованием городских агломераций, определены особенности их функционирования и доказано, что городские агломерации являются ареалами опережающего экономического роста. Обосновано значение для населения городских агломераций потребностей в рекреации, которая зависит от потенциала природных ресурсов. Уточнен понятийно-категориальный аппарат в контексте определения понятий: «потенциал», «природно-ресурсный потенциал», «земельно-ресурсный потенциал». Приведены авторское видение трактовки понятия «земельно-ресурсный потенциал рекреационных территорий городских агломераций». Проведена оценка использования земельно-ресурсного потенциала Одесской городской агломерации, осуществлено распределение земель по угольям и землями, которые могут быть использованы для рекреационной деятельности.

Ключевые слова: урбанизация, городская агломерация, потенциал, земельные ресурсы, рекреационные территории.

T. Kalyna, S. Shushulkov. Ecological and economic aspects of using the land and resource potential of recreational territories of urban agglomerations. The article identifies that the current processes of globalization, the rapid development of the world economy affected the

development trends of urbanization, which is associated with the formation of urban agglomerations. It is proved that urban agglomerations are the areas of priority economic growth and urban agglomeration accounts for the slight increase of the urban population. Accented that the peculiarities of functioning and development of urban agglomerations is the impact on land resources and the environment, actualizarea the question of creation of recreational areas and the trend of reduction of places for recreation of the population. It justifies the value for population in urban agglomerations needs in recreational activities, which depends on the region's natural resources is the main condition for the provision of recreational services. Refined conceptual and categorical framework in the context of the definition of "potential", "natural resources", "land resource potential". Given the author's vision of the interpretation of the term "land and resource potential of the recreational areas of urban agglomerations", which according to the authors is understood as the combination of available land and related resources and conditions, the quantitative and qualitative possibilities of the area allocated to meet the needs of the urban population and adjacent areas in the restoration of forces and rest, for which certain forms and ways of use of land having clear boundaries and legal status and is intended for recreational purposes. A study of the use of the land resources of recreational areas on the example of Odessa urban agglomeration. implemented the distribution of lands according to land and land that can potentially be used for recreational activities. It is argued that the increase of areas suitable for recreational activities is advantageously carried out through the transformation of disturbed, degraded and unproductive land through land reclamation, preservation and transfer them into separate objects that can be a recreation and development of the required documentation for land. It is proved that the basis of the organization of the recreational areas is the presence on the land natural recreational properties and the suitability of this land for the organization of certain types of recreational activities.

Key words: urbanization, urban agglomeration, potential, land resources, recreational territories.

Стаття надійшла до редакції: 22.10.2019 р.